УДК 902:903 М33

Матвієнко Л. В.

МЕТОДИКА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ СТЕПОВОГО ПОБУЖЖЯ

Подано характеристику основних принципів, підходів та методів, які необхідно використовувати при вивченні Степового Побужжя. Особлива увага приділена таким методам дослідження: діалектичний, історико-порівняльний, актуалізації, статистичний, кількісний, метод періодизації та метод вивчення археологічних матеріалів.

Ключові слова: *методологія, метод, підхід, принцип, Степове Побужжя.*

Представлена характеристика основных принципов, подходов и методов, которые необходимо использовать при изучении Степного Побужья. Особое внимание уделено таким методам исследования: диалектическому, историко-сравнительному, актуализации, статистическому, количественному, методу периодизации и методу изучения археологических материалов.

Ключевые слова: *методология, метод, подход, принцип, Степное Побужье.*

The characteristics of the basic principles, the approaches and the methods to be used in the investigation of the Steppe Bug region are given. The particular attention is paid to such methods of research: dialectical, historical-comparative, updating, statistical, quantitative, the method of the periodization and the method of study of the archaeological materials.

Keywords: *methodology, method, approach, the principle, Steppe Bug region.*

Протягом багатьох тисячоліть Степове Побужжя було невід'ємною, а в деякі історичні проміжки часу – дуже важливою ланкою розвитку первісного суспільства стародавньої ойкумени. Західну частину Євразійських степів, яка простягнулася широкою полосою від Дунаю до Алтаю, займає Північно-Західне Причорномор'я. У східній частині Північно-Західного Причорномор'я знаходиться регіон Степового Побужжя – область, розташована на території, яка прилягає до нижньої течії р. Південний Буг (цей регіон обмежений на заході – Тилігульським лиманом, на сході – р. Інгулець, на півдні – Дніпровським лиманом, а на півночі – зоною лісостепу). Вказаний регіон ряд дослідників, зокрема Ю. Гребенніков та І. Шарафутдінова, виділяють, як специфічну ланку, що поєднує на території України загальноісторичні поняття «Схід» і «Захід» [1; 2]. Згідно сучасного адміністративного поділу, це територія Миколаївської області, східна частина Одеської та північно-західна частина Херсонської областей.

Степове Побужжя являє собою західну, найвужчу частину степового коридору Східної Європи між великим євразійським степовим простором і Центральною Європою, Балкано-Придунав'ям. В давні часи вказана територія мала значний вплив не лише на східний та західний простір, але і визначала характер взаємовідносин степових культур та культур, які прилягали з півночі та заходу. В Степовому Побужжі найбільш чітко і повно відобразилися зв'язки з землеробським населенням Південно-Східної Європи. Характерна рухливість жителів степу зі сходу змінювалася під впливом процесу утворення місцевих племен, які розвивалися разом з населенням Карпато-Дунайського і центрально-європейського регіону.

Для досконалого вивчення різноманітних історичних проблем стосовно історії Степового Побужжя важливим залишається питання щодо методології дослідження даного регіону. Беручи до уваги, що в науковій літературі ще немає єдиної точки зору щодо визначення поняття «методологія», я виходила з того, що

вивчення минулого – це система підходів та принципів дослідження історичного процесу.

Важливою складовою методології є питання про принципи, підходи та методи вивчення історії. Методологічні основи дослідження Степового Побужжя базуються на двох фундаментальних принципах – історизму і об'єктивності. Принцип історизму передбачає реалізацію прагнень дослідника через усвідомлення сутності періоду, що вивчається, показ процесів подій з погляду сучасників, а також їх оцінку з точки зору законів і традицій того часу. Принцип об'єктивності вимагає відтворення минулого неупереджено, без кон'юнктурних перекручень, без «виправлень» колишніх подій для доказу власних суб'єктивних наукових позицій.

У сучасній історичній літературі іноді висловлюються міркування, що об'єктивність у висвітленні й оцінці того чи іншого періоду або факту не можлива, оскільки історик як людина є суб'єктом історичного процесу, а тому не може бути вільним від своїх політичних та ідеологічних уподобань. Саме через призму свого особистого ставлення до предмета дослідження і навіть власних інтересів він дає тлумачення фактам, подіям, явищам. Крім того, науковець зазнає зовнішнього впливу соціокультурного середовища.

На принципах історизму та об'єктивності ґрунтуються принципи системності та комплексності. Їх поєднання зумовлено необхідністю, з одного боку, детального та поглибленого, тобто диференційованого, вивчення окремих явищ, процесів, з іншого – їх узагальненого та цілісного висвітлення. Принцип системності орієнтує на розкриття цілісності об'єкта і на вплив багатогранних зв'язків, забезпечував вивчення історичних процесів та їхніх складових як єдиного цілого, як системи.

Останнім часом все більшого застосування в історичній науці набуває цивілізаційний підхід, який зорієнтований на сприйняття історичного поступу як багатовимірного поліцентричного процесу в рамках єдиної людської цивілізації, враховує широке коло чинників, які впливають на світовий історичний поступ, спростовує існування «розвитку людства» у розумінні просування від простого до вищого, складного. Цивілізаційний підхід в сучасній українській історіографії бере свої витоки із західної та, частиною, російської історичної науки. Перспективність застосування цивілізаційного підходу пов'язана, насамперед, з тими прогностичними можливостями, які він надає в плані світоорієнтування в сучасних світових процесах, що позначені інтенсивною глобалізацією. Він дозволяє вийти за рамки мислення в поняттях держави, розкриваючи більш загальні цивілізаційні основи міждержавної взаємодії на основі усвідомлення власної цивілізаційної ідентичності. Завдяки найвищому рівню узагальнення, цивілізаційний підхід систематизує таксономічно нижчі поняття держави, етносу, народу, культури; пояснює історичні процеси від локальних (міждержавних) до світових (міжцивілізаційних); прогнозує їх результати [3, с. 167-168].

Застосування цивілізаційного підходу доречне у разі наскрізного аналізу історичного буття. Такого, як розгляду становища населення Степового Побужжя на перетині епох: кінця бронзової – початку ранньої залізної доби, яка охопила в Східній Європі другу половину II – початок I тисячоліття до н.е. Адже Степове Побужжя виступало в якості магістрального шляху для степових культур в світ передових цивілізацій давньої ойкумени, що був важливою ланкою культур пізньої бронзи центральноєвропейського, балкано-дунайського та малоазійського ареалів.

Серед методів дослідження Степового Побужжя слід виділити наступні: діалектичний, історико-порівняльний, актуалізації, статистичний, кількісний, метод періодизації, а для реконструкції етнічної історії та культури регіону, метод вивчення археологічних матеріалів.

Застосування діалектичного методу полягає у висвітленні подій, явищ та їх наслідків у русі, протиріччях, взаємовпливах, взаємозалежностях та причинно-наслідкових зв'язках, з урахуванням обставин того часу [4, с. 42]. Він дає змогу обґрунтувати причинно-наслідкові зв'язки, процеси диференціації та інтеграції, постійну суперечність між сутністю і явищем, змістом і формою, об'єктивність в

оцінюванні дійсності. Досвід і факти є джерелом, основою пізнання дійсності, а практика – критерієм істинності теорії. Діалектика як метод пізнання має значну пояснювальну силу. Однак вона не підмінює конкретно наукові методи, пов'язані зі специфікою досліджуваної сфери. Діалектика виявляється в них і реалізується через них відповідно до вимог спадкоємності і не протиріччя в методології. Вказаний метод дав змогу висвітлити становище населення Степового Побужжя під час кризи первіснообщинної системи.

Значення історико-порівняльного методу полягає в тому, що дає змогу дослідити відмінності епох пізньої бронзи та раннього залізного віку, населення сабатинівської та білозерської культур, землеробського та скотарського способу виробництва, що були тісно пов`язані між собою в кінці XVI – на початку IX ст. до н.е. на території Степового Побужжя. Він ґрунтується на порівняннях – важливому методі наукового пізнання. Без порівняння не обходиться жодне наукове дослідження. Об'єктивною основою для порівняння є те, що минуле повторюється і є внутрішньо обумовленим процесом. Багато явищ тотожні чи схожі за внутрішньою сутністю і відрізняються лише просторовою або тимчасовою варіацією форм. Водночас одні й ті ж або подібні форми можуть бути наповнені різним змістом. Тому в процесі порівняння відкривається можливість для пояснення історичних фактів, розкриття їх сутності.

Метод актуалізації допомагає використовувати отримані знання, результати і висновки в практичній діяльності. Цей метод дає можливість висувати наукові прогнози і подавати практичні рекомендації на основі «уроків історії». Дослідження давньої історії Степового Побужжя дає змогу визначити місце України в загальноісторичному просторі.

У роботі з великим масивом джерел, зокрема звітами археологічних та етнографічних експедицій, було застосовано статистичний метод, як найбільш доцільний і економний для групування цифрового матеріалу.

Відпрацьовані в наш час кількісні методи дозволяють здобути необхідні результати, неможливі при залученні тільки традиційної методики. Важливого значення набирає процес математизації історії завдяки широкому використанню електронно-обчислювальної техніки. Поєднання математики з історією та етнологією обумовлене закономірностями розвитку самої історичної науки та не є випадковим процесом. Ґрунтовне вивчення внутрішнього механізму суспільного життя вже не обмежується загальними, лише приблизними оцінками тих чи інших подій, фактів, явищ, процесів, – у підвалинах використання кількісних методів акумулюються проблеми, покликані до життя безпосередньо історією та етнологією, що зумовлено логікою їх розвитку. Метою математизації є підвищення точності історичного та етнологічного дослідження, доказовості його головних положень та висновків, тобто збільшення можливостей науки у відтворенні минулого, його об'єктивного змісту.

Створення періодизації – одне з найперших джерелознавчих завдань в процесі систематизації будь-якого археологічного матеріалу. Вона завершує типологічне вивчення окремих категорій дослідженого матеріалу та виступає базою для наступних історичних реконструкцій. Розподіл яких-небудь об'єктів у часі дозволяє створювати структурно-генетичні схеми й інтерпретації, засновані на конкретному історико-археологічному матеріалі.

Перші спроби розподілу матеріалів епохи бронзи були початі Д. Самоквасовим [5, с. 10], А. Бобринським [6, с. 54], Н. Бранденбургом [7, с. 115], але виявилися невдалими, оскільки за основу систематизації бралися одиничні, випадкові ознаки. В. Городцов вперше науково обґрунтував періодизацію за матеріалами пізньої бронзи. Крім застосування стратиграфічного методу, В. Городцов використав типологію форм поховального обряду й інвентарю. Взаємна кореляція їхніх результатів сприяла створенню схеми періодизації, що майже без змін проіснувала ціле століття [8; 9].

Довголіття городцовської періодизації епохи бронзи обумовило те, що всі три складові (стратиграфія, поховальний обряд та інвентар) не суперечили один одному.

Однак згодом, такі протиріччя стали проявлятися. В. Городцов визначив у своїй схемі послідовність піків розквіту трьох етнічних груп населення, що співіснували на території України, та зокрема, у Північному Причорномор'ї в ямно-катакомбний час. Вирішення сучасних протиріч у побудові періодизації ранньої й середньої бронзи степової частини України досягається завдяки використанню станово-кастової моделі. Ідея станово-кастової системи може бути продуктивною й для східних областей катакомбної спільності. Таку реконструкцію спостерігаємо у наукових дослідженнях А. Синюка для Середнього Дону [10]. Елементи кастової системи можна простежити у черняхівській культурі та у хазарському суспільстві [11, с. 40-41]. Дисонанс між даними стратиграфії й результатами аналізу поховального обряду й інвентарю може служити індикатором наявності в конкретному суспільстві кастової системи. Вказана ідея є важливою для дослідження населення Степового Побужжя в епоху пізньої бронзи – раннього залізного віку.

Від часів становлення історії давнього часу та археології як наук накопичено величезну кількість різноманітного матеріалу, що збільшується. У зв'язку з цим все більш актуальною стає проблема всебічного обліку даних для забезпечення їх зручного пошуку, відбору та первинної наукової обробки. Сучасні технічні засоби надають широкі можливості для створення електронних банків даних, дозволяють зберігати, впорядковуючи за певними ознаками, інформацію різного типу (тексти, малюнки, аудіо та відеозаписи). Спроба розробки подібної комп'ютерної інформаційно-пошукової системи здійснена в 1998 р. на кафедрі археології та музеєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка. В її фондах, за певний час (1974-1994) експедиційних досліджень курганів в надчорноморських степах, зібрано значні матеріали, на основі яких побудована база даних «Поховальні пам'ятки енеоліту-бронзового віку степової України», яку слід використовувати при дослідженні історії Степового Побужжя.

Запорукою ефективного функціонування спеціальних програм для обліку та обробки речових джерел за допомогою комп'ютера є проведення, на стадії проектування, ґрунтовного аналізу вихідних даних та побудова розгалуженої інформаційної моделі предметної області [12, с. 43]. Це ж, в свою чергу, тісно пов'язано з цілим комплексом проблем формалізації даних, класифікації та типології речового матеріалу, й використання методів статистичного аналізу, що, до речі, привернули увагу дослідників ще задовго до широкого застосування електронно-обчислювальних машин [13, с. 81-86].

Одним з найдоцільніших напрямків, на нашу думку, є електронний облік матеріалу та первинна його обробка (впорядкування, відбір за певними ознаками) за допомогою комп'ютера. На стадії розробки інформаційної моделі та проектування бази даних аналіз поховальних пам'яток, які є цікавим поліінформативним джерелом, вимагає особливої уваги. Однак, не дивлячись на структурну складність та багатозначність, поховальні пам'ятки являють собою масиви більш-менш однорідної інформації (відомості про поховальні конструкції, положення похованого, інвентар й т.п.), що і дає можливість підготувати дані для подальшої роботи ЕОМ [14, с. 40-44].

Складена база даних може використовуватися в науково-дослідній роботі, для вирішення важливих питань з історії суспільства та культури епохи пізньої бронзи на території степової України (наприклад, визначення соціальної, етнічної структури, професійної диференціації, реконструкції системи ідеологічних уявлень тощо).

На відміну від писемних джерел і усних переказів, археологічні матеріали – найнадійніші, тому що дають змогу визначити час певних історичних подій або вік предметів. Висока достовірність пов'язана з сучасними формами вивчення археологічних матеріалів. Наприклад, за допомогою термолюмінисцентного методу можна встановити вік керамічних виробів. Застосування описової статистики дозволяє якнайповніше розкрити інформаційний потенціал археологічної інформації, а використання аналітичної

статистики дає можливість виробити типологію археологічних джерел та перевірити наукові гіпотези. Застосування статистичних методів вимагає ретельної підготовки археологічного матеріалу, завдяки чому досягається висока достовірність. Натомість аналіз, оцінка та інтерпретація інформації служать основою створення етнологічних теорій, концепцій, моделей культури, що є важливим для дослідження населення Степового Побужжя.

Таким чином, зазначені принципи, підходи та методи наукового пізнання дозволяють найбільш адекватно відобразити процеси історичної сутності. Їх поєднання дає можливість уникнути суб'єктивних оцінок, дотриматися об'єктивно-наукової точки зору та забезпечити наукову достовірність результатів дослідження давньої історії Степового Побужжя в добу пізньої бронзи та переходу до раннього залізного віку. Для сучасної української науки вказані методи є актуальними, оскільки сприяють розробці такої моделі історії, яка поєднує етносоціальний та універсалістський підходи до минулого. Завдання полягає у тому, щоб загальнолюдські цінності і здобутки перенести на національний ґрунт, а національні досягнення і традиції нерозривно пов'язати із загальнолюдськими.

Джерела та література

1. Гребенников Ю. С. Киммерийцы и скифы Степного Побужья (IX – III вв. до н.э.) / Ю. С. Гребенников. – Николаев : Возможности Киммерии, 2008. – 192 с.
2. Шарафутдинова И. Н. Степное Поднепровье в эпоху поздней бронзы / И. Н. Шарафутдинова. – К. : Наукова думка, 1982. – 157 с.
3. Гончаревський В. Е. Цивілізаційний підхід до історії: сучасний український досвід (1991-2009) / В. Е. Гончаревський. – К. : Логос, 2011. – 220 с.
4. Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження / В. М. Нікольський. – Донецьк : ДНУ, 2003. – 624 с.
5. Самоквасов Д. Я. Основания хронологической классификации и каталог коллекций древностей / Д. Я. Самоквасов. – Варшава, 1892. – 101 с.
6. Бобринский А. А. Курганы и случайные находки близ местечка Смела / А. А. Бобринский. – СПб., 1901. – Т. 3. – 174 с.
7. Бранденбург Н. Е. Журнал раскопок 1888-1902 гг. / Н. Е. Бранденбург. – СПб., 1908. – 220 с.
8. Городцов В. А. Результаты археологических исследований в Бахмутском уезде Екатеринославской губернии 1903 г. / В. А. Городцов // Труды. – XIII АС. – М., 1907. – Т. 1. – С. 211-285.
9. Городцов В. А. Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии 1901 г. / В. А. Городцов // Труды. – XII АС. – М., 1905. – Т. 1. – С. 174-225.
10. Синюк А. Т. Бронзовый век бассейна Дона / А. Т. Синюк. – Воронеж, 1996. – 236 с.
11. Пустовалов С. Ж. Историко-этнографическая модель сословно-кастовой системы и ее роль в развитии народов Северного Причерноморья / С. Ж. Пустовалов // Интеграция археологических и этнографических исследований. – Владивосток-Омск, 2000. – С. 40-41.
12. Жарких М. І. Нерухомі пам'ятки України: об'єктний аналіз предметної області / М. І. Жарких // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини. – 1997. – Вип. 1. – С. 43-49.
13. Піоро В. І. База даних «Поховальні пам'ятки енеоліту – бронзового віку Степової України» / В. І. Піоро // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини. – 2000. – Вип. 4. – С. 81-86.
14. Формализованно-статистические методы в археологии (анализ погребальных памятников) / [Генинг В. Ф., Бунятян Е. П., Пустовалов С. Ж., Рычков Н. А.]. – К. : Наукова думка, 1990. – 256 с.

Рецензенти: Багмет М. О., д.і.н., проф.
Сінкевич Є. Г., д.і.н., проф.

© Матвієнко Л. В., 2013

Дата надходження статті до редколегії 23.10.2012 р.